

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ВА БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Сатторова Гулноз,
филология фанлари номзоди,
noza1969@mail.ru

Оғзаки адабиёт халқ бадий маънавий бойлигининг битмас-туганмас хазинасидир. Халқ донолиги шу меҳнат жараёнининг турли ва ўзига хос шарт-шароитларига мувофиқ равишда болалар учун ҳам ажойиб эртақлар, қўшиқлар, топишмоқлар, мақоллар яратган. Халқ оғзаки ижоди билан болалар мактабгача тарбия ёшидан бошлаб таниша бошлайдилар. Халқ оғзаки поэтик ижодидаги образларнинг ёрқинлиги, сўз маъноларининг аниқлиги, матннинг оҳангдорлиги, мусиқийлиги каби хусусиятлар бола руҳига ором, ҳузур бағишлайди, уни ўзига маҳлиё этади. Кичик ва ўрта ёшдаги болалар қахрамонлик дostonларини шавқ-завқ билан ўқишади, эртақ, қўшиқ ва топишмоқларга ғоят қизиқишади. Халқ оғзаки поэтик ижодида яхшилик ёмонлик устидан, тўғрилиқ эгрилик устидан ғалаба қилади, халқнинг интилишлари, турли орзу-истаклари фавқулodда ва қизиқарли равишда ҳикоя қилинади. Шунинг учун халқ оғзаки поэтик ижоди болалар адабиётининг ажралмас қисми бўлиб келган.

Маълумки, эртақлар, мифлар, дoston ва ривоятлар санъатга илҳом берувчи унсурлардир. Бунга ўзбек ва жаҳон адабиётида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Эртақ ёшидаги болалар бола дунёқарашига мос келадиган қофиялар, эртақ ва ҳикоялар каби оғзаки ижоддан завқланадилар. Шунинг учун оналар ва бувилар болаларини ухлаб ётган ҳолда эртақ айтиб беришади. Болалар яна ўзларининг севимли қисқа эртақларини тинглашни хоҳлашади. Масалан, турли халқларда турли номлар билан аталадиган эчки, унинг болалари (қўй), ва баъзи вариантларда қўзичоқ ва бўри, бўғирсоқ, ака-укалар, ўгай қиз номи билан боғлиқ жуда кенг тарқалган мавжуд ва болалар уларни қайта-қайта тинглашдан завқланишади.

Ушбу эртақлар мактабгача ёшда тинглаш орқали содир бўлса, улар китоб саҳифаларига кириб, мактаб ёшидаги расмлар билан безатилган. Болалар ва ёшлар даражасига мос матнларни танлашда мифологик қадриятларни ўз ичига олган эртақ элементлари ва мотивлари ҳам киритилиши керак. Чунки болалар ҳар доим ҳам маълумот билан тўлдирилган матнларни ёқтирмайди. Тасаввурини, маънавий оламини қаноатлантирадиган мақолаларни ўқиш, эшитиш зарурати уларда ҳали шаклланмаган.

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

Мактаб ўқув дастурига адабий аҳамиятга эга бўлган афсона, ривоят ва дostonларни киритиш болалар ва ёшларда ўзига ишонч, ўз ватанига, миллатига муҳаббат уйғотишнинг йўлларида биридир. Шу тарзда болаларнинг сўз бойлиги, тасаввури ҳам ривожланади.

Бошқа давлатларнинг таълим дастурларида бўлгани каби ўқув дастуримиз ва адабиётларимизда ҳам “болалар адабиёти” маҳсулотларида ўтмишга оид матнлар, афсона ва дostonлар кўзга ташланади. Бу, айниқса, Республикаимизнинг дастлабки йилларида ўсиб келаётган авлодга янгича ҳаяжон бағишлаб, уларнинг ўзига бўлган ишончини оширишга хизмат қилгани шубҳасиз.

Эртак, ривоят, дoston ва мифологияга бой халқлар уларни болалар ва ёшларга адабий тилда таништиришлари керак.

Оғзаки адабиёт халқ бадиий маънавий бойлигининг битмас-туганмас хазинасидир. Халқ донолиги шу меҳнат жараёнининг турли ва ўзига хос шарт-шароитларига мувофиқ равишда болалар учун ҳам ажойиб эртаклар, кўшиқлар, топишмоқлар, мақоллар яратган. Уларни болалар жуда севиб тинглайдилар ва ўқийдилар. Халқ оғзаки ижоди билан болалар мактабгача тарбия ёшидан бошлаб таниша бошлайдилар. Халқ оғзаки поэтик ижодидаги образларнинг ёрқинлиги, сўз маъноларининг аниқлиги, матннинг оҳангдорлиги, мусиқийлиги каби хусусиятлар бола руҳига ором, ҳузур бағишлайди, уни ўзига маҳлиё этади. Кичик ва ўрта ёшдаги болалар қаҳрамонлик дostonларини шавқ-завқ билан ўқишади, эртак, кўшиқ ва топишмоқларга ғоят қизиқишади. Халқ оғзаки поэтик ижодида яхшилик ёмонлик устидан, тўғрилиқ эгрилик устидан ғалаба қилади, халқнинг интилишлари, турли орзу-истаклари фавқулодда ва қизиқарли равишда ҳикоя қилинади. Шунинг учун халқ оғзаки поэтик ижоди болалар адабиётининг ажралмас қисми бўлиб келган.

“Болалар адабиёти” деган тушунча гарчанд ўтган асрнинг бошларида пайдо бўлган бўлса ҳам у асрлар оша халқ орасида яшаб келган. Бола дунёга келганида энг аввало у тинглаган кўшиқ ҳам оғзаки адабиётимиз намунасидир. Айниқса, алла барча миллат ва элатларда болалар учун куйланадиган илк кўшиқдир. Гарчанд, алла турли халқларда турли ном билан аталса-да, моҳиятан боланинг илк ёшларидан унга сингдириладиган оғзаки ижод намунасидир.

XX аср бошларида Ҳ .Ҳ. Ниёзий, А. Авлоний, С. Айний каби ўзбек маърифатпарварлик адабиёти вакиллари болалар учун алифбе ва ўқиш китоблари тузишда халқ оғзаки поэтик ижодига алоҳида ўрин ажратганлар. Халқ оғзаки ижодида ҳар бир халқнинг урф-одати, табиат ва жамият

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

ходисаларига бўлган муносабати, келажак ҳақидаги эзгу тилак ва орзулари, қайғу ва шодлик ҳислари, уларнинг қаҳрамонлик, ватанпарварлик ва инсонпарварлик туйғулари, душманга нисбатан ғазаб ва нафрати, енгилмас иродаси, ҳақиқат, адолат, бахт ҳақидаги ўй ва тушунчалари акс эттирилади. Халқ яратган асарлар ўзининг чуқур мазмундорлиги ва бадиийлиги билан характерланади. Халқ оғзаки ижодининг ғоявий-бадиий хусусиятлари ёзма адабиётнинг ривожланишига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Бу таъсир болалар адабиётининг юксалишида ўз аксини топди. Бола тарбиясида кўшиқнинг роли жуда катта. Кўшиқ лириканинг энг қадимги шаклларида бири бўлиб, куйлашга мўлжалланган бир неча бандли шеърдир. Кўшиқлар куй-оҳанг билан айтилади. Баъзан кўшиқ ўйин билан бирга ижро этилади. Демак, кўшиқ учун шеър ва куй керак. Кўшиқ халқ оғзаки ижодининг энг кўп тарқалган ва оммалашиб кетган жанрларидан биридир. Кўшиқлар халқ турмуши ва меҳнатининг ижодий маҳсули бўлиб, унда халқнинг орзу-тилаклари, қалб садолари, турли-туман ҳаётий туйғулари ифодаланади. Кўшиқлар ўқувчиларнинг нафосатини ўстиришга, уларни ҳаёт ва меҳнатга муҳаббат, ватанпарварлик, дўстлик, қаҳрамонлик, байналмилаллик, инсонпарварлик каби олижаноб фазилатлар руҳида тарбиялашга ёрдам беради. Кўшиқ ҳаёт моҳияти ва мазмунига мос шаклларда тузилади. Чунончи, тарихий кўшиқлар: “Хон зульми”, “Минг лаънат”, “Хондан дод”, “Николай қон жаллоб”; бешик кўшиғи: Алла”; тўй кўшиқлари: лапар, ёр-ёр; мавсум-маросим кўшиқлари: “Читти гул”, “Бойчечак”, “Лайлак келди” ҳамда мадҳия ва марсияларни учратамиз. Улар мавзу жиҳатдан меҳнат, ишқий-лирик, қаҳрамонлик кўшиқларига ва шу каби бошқа турларга бўлинади. Ҳаёт тажрибаларига асосланган ранг-баранг кўшиқлар орқали халқнинг ғам-ҳасрати, шодлик ва қувончи, дўстга садоқати, турмушга муносабати, душманга нисбатан ғазаб ва нафрати каби ҳис-туйғулари изҳор этилган. Болаларни ватанпарвар, садоқатли, мард, қаҳрамон қилиб тарбиялашда кўшиқларнинг роли катталир. Кўшиқ болани эркалатади, ўйинга бошлайди, унинг ҳис қилиш қобилиятини ўстиради, фикрлашга ўргатади. Бола туғилган кунданок онанинг меҳр тўла алласини тинглайди. Бунда она болага бўлган самимий, чуқур муҳаббати билан бирга, фарзандининг жамиятга мос энг яхши фазилатлар эгаси бўлиб тарбияланишини таъсирли, оҳангдор кўшиқ орқали ифодалайди:

Алла болам, алла,
Жоним болам алла,
Икки кўзим алла,

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

Ширин сўзим алла.

Алла болам бахти бор,

Ҳар нарсанинг вақти бор.

Жоним болам алла,

Ширин болам алла,

Икки кўзим алла.

Аллада яхши тарбия кўрган бола жамоат ўртасида, тўй-томошаларда ота-онанинг обрўйи, унинг шуҳрати сифатида таърифланади. Шунингдек, боланинг тўғри тарбияланишида ота-онанинг роли катта эканлиги кўрсатилади. Гарчи бола алланинг сўзларини тушунмаса ҳам, ундаги оҳанг орқали маълум маънавий озиқ олади, руҳида муайян ўзгаришлар рўй беради. Шунга кўра, аллалар болаларни чақалоқлик давридаёқ оҳанглар воситасида эзгуликка чорлайди. Болани ёшлигидан бошлаб руҳий чиниқтиришда, сўз бойлигини оширишда, қофиядош сўзларни оҳангдор қилиб айтишга ўргатишда ўйин ҳамда савол-жавоб кўшиқларининг тарбиявий аҳамияти катта.

Ўйин кўшиғи:

Читти гулей. читти гул,

Этагингга гул босдим.

Ҳаю читти гул,

Ҳаю читти гул.

Кўлинг гулбоғда бўлсин.

Белинг белбоғда бўлсин.

Ҳаю читти гул,

Ҳаю читти гул.

Тарихий кўшиқларда меҳнаткаш халқнинг ўтмишдаги ҳаёти, орзу-истаклари, ҳақсизлик ва зулматга қарши нафратлари, эзилишга қарши олиб борган мардона курашлари акс эттирилади. Булар, албатта, болаларни ота-боболарининг қадимдаги ҳаёти билангина таништириб қолмай, шу билан бирга озод, бахтли ҳаётга эришиш учун қандай кураш олиб борганликлари билан ҳам таништиради. Халқимизнинг истак-хоҳиши доимо тинчлик. Тинчлик ҳақида, осойишталик тўғрисида энг кўп ўйловчи бу она. Она боласини бағрига босиб тинчлик, она-Ватанимиз тўғрисида кўшиқ куйлайди: Онаману, онаман,

Болам учун ёнаман.

Болам тинчликда ўсса,

Орзуларга қонаман.

Болажоним бағримда,

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

Эркалайман ўйнатиб,
Ватан-тинчлик боғимда,
Булбул. ҳушдек сайратиб.

Болаларнинг фикрлаш доирасини кенгайтиришда, уларни воқеа ва фасллар билан таништиришда мавсум қўшиқларининг ҳам аҳамияти катта. “Офтоб чикди оламга”, “Бойчечак”, “Лайлак келди” каби қўшиқлар шулар жумласидандир.

Эртақлар Эртақ — болаларнинг жон-дили. Халқ оғзаки поэтик ижодидаги энг бой ва ранг-баранг жанрлардан бири эртақдир. Турли ёшдаги болаларга муносиб халқ яратган минглаб эртақларимиз бор. Бу эртақлар ҳайвонлар, паррандалар, жодугар кампирлар ҳақидаги сеҳрли, афсонавий ҳамда ижтимоий-маиший (реалистик) характердадир. Эртақлар ўзининг ижтимоий келиб чиқиши билан узоқ ўтмишга, ота-боболаримиз замонасига тақалади. У даврдан даврга, авлоддан авлодга ўтиб, бизгача етиб келган ва бундан кейин ҳам инсониятнинг битмас-туганмас маданияти хазинаси сифатида яшайверади. Эртақларда халқ ҳасти, кураши, руҳияти, дунёқараши, урф-одатлари мужассам бўлади. Ўлардаги ижобий қаҳрамонлар ўз мақсадлари йўлида ҳаракат қилиб, барча тўсиқ ва ғояларни мардлик билан енгиб, муроду мақсадларига етадилар. Меҳнат—яшаш ва ҳаётнинг асоси. Шунинг учун эртақда меҳнатсеварлар тақдирланади, ялқовлар жазоланади. Бундай эртақлар болаларни меҳнатсевар, қаҳрамон қилиб тарбиялашда катта аҳамиятга эга. Табиат олами билан боғлиқ эртақлар ҳам кичкинтойларга катта қувонч бағишлаб келади. Болалар бепоён, гўзал, мусаффо далалар, сершовқин ўрмонлар, баланд-баланд тоғлар, тезоқар дарё-анҳорлар билан яқиндан танишадилар, улардан завқланадилар. Табиат манзарасининг тасвирланиши асарнинг ҳис-ҳаяжон таъсирини кучайтиради ҳамда болаларда ҳаётга муҳаббатни оширади, уларнинг ҳистуйғуларини уйғотади. Эртақлар турли ижтимоий шароитлардаги синфий кураш заминини, ўшанга мувофиқ мазмун ва тушунчаларни ифодалайди. Шунинг учун ҳам эртақлар орқали кишиларнинг турли шароитдаги ҳаётини, синфий курашини осонлик билан тушуниш мумкин. Мактабгача тарбия сшидаги болалар учун “Шолғом”, “Бўғирсоқ”, “Бўри ва етти улоқ”, “Қумурсқа”, “Чивинбой” каби эртақлар яратилган. “Шолғом” ўйин-эртақдир. Унда воқеалар тақрорланиши билан бирга ўзгариб ҳам боради. Эртақ суҳбат-диалог асосида қурилган. Бу эртақ болаларни фикрлашга, воқеаларни тартиб билан айтишга, сўз бойлигини оширишга ўргатиш билан бирга, кичкинтойларда меҳнатга муҳаббат, жамоа бўлиб ишлаш, яшаш ҳисларини тарбиялайди. “Бўғирсоқ” ҳам ўйин-эртақ бўлиб, воқеалар

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

такрорланиш жараёнида ўсиб боради. Аввало, эртакда бўғирсоқнинг қандай тайёрланиши болаларга тушунтирилгач, тайёр бўлганидан сўнг унинг йўлга тушиб юмалаб кетавериши ҳикоя қилинади. Йўлда у ўзини осмоқчи бўлган куён, бўри ва айиқларни ўз ашуласи билан маҳлиё қилиб алдаб, улардан қутулади. Энг охирида бўғирсоқ тулкинингтилёглама гапларига, алдамчи мақтовларига эрий кетади. Тулки талтайиб кетган бўғирсоқни куйлаб турган маҳалида еб қўяди. Бу эртак болаларни фикрлашга, такрор воқеаларни тўғри ифодалашга, қўшиқларни оҳангдор қилиб айтишга, ҳушёрликка чақирибгина қолмай, ҳайвонларнинг ўзига хос хусусиятларини билиб олишга ўргатади. Эртакда, айниқса, бўғирсоқнинг мақтанчоқлиги, фаросатсизлиги, тулкининг айёр, ёлғончи, олғир ва ҳийлагарлиги болаларбоп ибораларда содда, қизиқарли ифода этилган.

Умуман олганда, дунё болалар адабиёти ривожига халқ оғзаки ижодининг ўрни беқиёс эканлиги инкор қилиб бўлмас ҳодисадир.